

архітектури тощо? Шукайте відповіді». Антон Самійлович любив Полтаву. Йому подобалось надиинці або зі студентами чи з молодшим сином Гришею бродити її зеленими садами, вулицями, пагорбами. Це були незабутні інтелектуальні прогулянки.

Влітку 1974 р. стан здоров'я професора Череваня різко погіршився. Коли хвороба відступала, Антон Самійлович інтенсивно працював, щиро ділився з учнями своїм досвідом, поспішав жити. У березні 1975 р. природні умови часто перемінювалися. Різко змінювалася температура повітря, після інтенсивного потепління швидко похолодало, на першу зелену траву випав березневий сніг. Антона Самійловича госпіталізували до лікарні. Стрибав кров'яний тиск, почастишали серцеві напади. Професор був свідомий власного стану здоров'я. «Чертовски хотілось би ще пожити!», – вирвалось у нього в один із останніх наших відвідин. 24 березня 1975 р. Антон Самійлович відійшов у вічність, полишивши по собі добру пам'ять вченого, учителя, громадянина, унікальної Людини.

1. Лейбович О. В городе М. Очерки социальной повседневности советской провинции. / О. Лейбович. – М.: «РОССПЭН», 2008.

2. Черевань А.С. Очерки истории социально-экономического и правового положения государственных крестьян Урала и Европейского Севера России до реформы П.Д.Киселева. / А.С. Черевань: Автореф. дис. ... д.и.н. – Киев, 1968.

3. Єрмак О.П. Життєвий і творчий шлях А.С. Череваня / О.П. Єрмак // Перші Череванівські читання. Зб. матеріалів регіональної науково-практичної конференції. – Полтава: ЮЦ ПДУ, 2007.

Н. М. Кот

ПОГЛЯДИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО НА АГРАРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ (ЗА «СПОГАДАМИ»)

Розкрито погляди та плани П. Скоропадського щодо сутності та перспектив вирішення аграрного питання в Україні за матеріалами його «Спогадів». Показано ставлення гетьмана до позицій різних політичних партій щодо шляхів вирішення земельного питання. Проаналізовано оцінки П. Скоропадським реакції селянства на аграрну політику уряду.

Ключові слова: Гетьманат, П. Скоропадський, «Спогади», аграрна політика, В. Колокольцев, хлібороби-власники, селянство.

Opinions and plans of P.Skoropadskyi concerning essence and prospects of solving agrarian problem in Ukraine are revealing in this article that is based on the materials from his 'Memoirs'. The attitude of Hetman towards the positions of different political parties on ways of solving land issue is depicted. P.Skoropadskyi's appraisals of reaction of peasantry to agrarian policy of the government are analysed in this article.

Key words: Hetmanat, P. Skoropadskyi, «Memoirs», agrarian policy, V.Kolokovtsev, grain-growers-owners, peasantry.

На початку 1990-х років друкована джерельна база доби національно-демократичної революції в Україні (1917 – 1921 рр.) збагатилася двома виданнями спогадів П. Скоропадського [1; 2]. Унікальним мемуарним джерелом називає «Спогади» головний редактор видання Я. Пеленський, відзначаючи, що вони

«написані безпосередньо після подій 1917 – 1918 років», «з позицій поміркованого консерватизму, культурного і політичного елітаризму та аристократизму», розглядають події Української революції 1917 – 1921 років «зі стратегічної, а отже, динамічної перспективи професійного військовика-генерала» [3, 11].

З часу введення «Спогадів» П. Скоропадського до наукового обігу до них активно звертаються дослідники доби Гетьманату [4; 5; 6; 7]. Підходи істориків до використання цього «потужного джерела» аналізує Р. Пиріг, наголошуючи на необхідності глибокого джерелознавчого аналізу «Спогадів» [8, 71 – 72].

Трагедія політика і людини накладає на «Спогади» особливий відбиток. Оцінки П. Скоропадським себе, своїх дій, успіхів і помилок, своїх соратників та ворогів вражають відвертістю та сподіваннями на те, що майбутнє допоможе розібратися в правильності чи неправильності його думок та вчинків [2, 47]. Зрозуміло, що описи тих чи інших подій, характеристики політичних та культурних діячів, власного оточення мають суб'єктивний характер. Деякі важливі для розвитку країни питання згадуються побіжно або ж замовчуються, що диктує необхідність аналізу спогадів у контексті революційної доби, яку переживала Україна.

У діяльності гетьмана як політика та керівника держави значне місце посідали проблеми аграрного розвитку України. У програмних документах Української народної громади, партії біля витоків якої стояв П. Скоропадський, серед низки першочергових завдань декларувалась необхідність проведення аграрної реформи [9, 73]. Як очевидно зі «Спогадів», напередодні приходу до влади гетьман багато роздумував над перспективами аграрного розвитку України. Він усвідомлював необхідність політичної сили, яка б була опорою його влади. Соціальну основу майбутньої України П. Скоропадський бачив у козаках-хліборобах – власниках. Він вважав за необхідне створити, виховати такий соціальний прошарок козацтва із хліборобів. Ставив перед собою завдання відновити структуру, традиції та ідеологію старого козацтва, що забезпечило б відторгнення у селянства ідей більшовизму. Саме у такий спосіб на основі спільності інтересів гетьман сподівався досягти особистої відданості йому та формування соціального підґрунтя проведення аграрної та інших корінних реформ [2, 51].

Зі сторінок «Спогадів» постають розмаїті політичні сили тогочасної України з різним баченням шляхів вирішення земельного питання. Гетьман описує перебування у Києві навесні 1918 р. хліборобів Полтавської губернії, які належали до Української демократичної хліборобської партії, відзначаючи свої зустрічі з М. Міхновським і С. Шеметом [2, 137]. Аналізуючи позиції Союзу земельних власників, П. Скоропадський відзначає хитання в їх лавах: від ідеї об'єднання з хліборобами-демократами до різкого їх несприйняття. Згадує гетьман і Союз російського народу, що теж протидіяв УДХП. Свою точку зору щодо УДХП Павло Петрович висловив однозначно: «Партія хліборобів-демократів була ... надзвичайно корисною партією, яку необхідно було підтримувати» [2, 137]. Йому імпонувало, що визначальним напрямом діяльності УДХП було «створення України і дрібна земельна власність», тим паче, що «хлібороби-демократи визнавали тільки цілком законні способи парцеляції земельних володінь» [2, 137]. Саме цей напрям, на думку гетьмана, «необхідно було нам взяти

в партії». Полтавські селяни настільки вразили гетьмана своєю прямою, волелюбною та непохитністю, що він ще раз переконався у правильності власного вибору, «що саме в цьому класі народу закладені здорові громадянські зачинання» [2, 137].

Для обґрунтування власної позиції щодо аграрної політики Української Держави гетьман послуговується статистичними даними, порівнюючи ситуацію в зарубіжних країнах, російських губерніях й українських регіонах за різними показниками, зокрема за кількістю сільського населення, яке займається сільським господарством на одну квадратну версту та, за іншими даними, на 100 десятин посівної площі; за врожайністю пшениці з однієї десятини в середньому за 1908 – 1912 рр. та виробництво її в пудах на 1 сільського жителя тощо. Він аналізує також селянське землеволодіння в Україні в 1915 р., підкреслюючи, що в різних губерніях воно суттєво різниться, і особливо страждають від безземелля селяни тих губерній, де переважає польське поміщицьке землеволодіння. Звертається до цифр, що структурують кількість сільськогосподарського населення за кількістю землі, яка перебуває у володінні кожного окремого господарства. За допомогою статистичного та якісного аналізу П. Скоропадський обґрунтував свої висновки щодо основних напрямів вирішення аграрного питання. Зокрема, він вважав за необхідне здійснити передачу землі селянам за таких умов: «Передача всієї, крім цукрових плантацій, лісів, землі, необхідної для кінських заводів та насінневих господарств».

Передача за плату. Безплатна передача не має в цьому випадку жодних серйозних підстав і просто вищою мірою шкідлива.

Виплата селянських грошей за землю, яку вони купують, зрештою, примусить їх пустити ці гроші в обіг, що значно полегшить завдання уряду, даючи йому можливість значно скоротити друкування нових грошей.

Передача цієї землі не безземельним, а малоземельним селянам» [2, 285]. Роблячи такі висновки, гетьман підкреслив необхідність певних компромісів між вимогами лівих партій, позиціями поміщиків різних національностей, які мали землеволодіння на теренах України, у вирішенні аграрного питання на користь народу. Кінцевим ідеалом аграрного розвитку України для гетьмана, за його словами, було «бачити Україну, покриту одними лише дрібними, високопродуктивними, приватними господарствами, які продавали б буряк цукровим заводам» [2, 137]. Необхідною умовою економічного розвитку країни була б участь заможних і культурних хліборобів-власників у акціонуванні цих підприємств за рахунок придбання дрібних акцій.

У «Спогадах» можна відстежити певні дії гетьмана і уряду щодо розробки аграрного законодавства. Н. Ковальова відзначає два етапи цього процесу, зокрема, перший етап – це «травень – липень – підготовча робота з визначення основних напрямів аграрної реформи», а другий – «серпень – початок грудня 1918 р. – розробка основного земельного закону» [10, 89]. П. Скоропадський у різних частинах «Спогадів» повертається до цього питання, але не розкриває його системно. Першим кроком в аграрній політиці гетьмана стало відновлення приватної власності на землю, проголошене грамотою П. Скоропадського «До всього українського народу» [2, 201]. Однією зі складових цього процесу була також діяльність аграрної комісії під головуванням гетьмана

[2, 286 – 287]. Гетьман наголошує на ретельному підборі членів цієї комісії, до складу якої входили представники різних партій і поглядів, які часто не хотіли домовлятися через свої інтереси та амбіції й саботували її роботу. З іншого боку, гетьман певний час не брав безпосередньої участі у засіданнях комісії. Очевидно через це та через її неуспішність (у кінцевому рахунку) він досить стисло розкриває основні віхи її функціонування.

Втілення в життя основних ідей гетьмана з розвитку аграрного сектору неможливе було без взаємодії з міністром землеробства В. Колокольцовим. П. Скоропадський характеризує його як людину, віддану справі створення України [2, 201], яка «справу свою робила чесно ... щиро хотів провести розумну аграрну реформу, не знищуючи цукрової промисловості і ті культурні гнізда», які, на думку гетьмана, «необхідно було залишити» [2, 170]. С. Корновенко вважає, що саме В. Колокольцов «відіграв унікальну роль під час перебування на посаді міністра землеробства Української Держави. Фактично Василь Григорович був основним виконавцем гетьманських задумів та ідей щодо аграрної реформи. Саме завдяки його активним зусиллям були розроблені ключові закони земельної реформи П. Скоропадського, котрі б, у разі їхнього прийняття та реалізації, зрушили б з мертвої точки аграрне питання в Україні» [11, 202].

Важливим питанням втілення в життя аграрної політики уряду є реакція на його основні кроки у цьому напрямі з боку селянства. У сучасній історіографії більшість дослідників ця проблема трактується як війна. З одного боку, війна уряду із селянством, з іншого боку, селянства з тими, хто чинив на них тиск. Аналізуючи конфронтацію гетьманського режиму і селянства, О. Михайлок робить акцент на тому, що «причину загострення відносин між селянством і режимом Скоропадського варто шукати не лише у внутрішній політиці самого режиму, а й, насамперед, у загальному розпаді, який переживала країна, та викликаних ним наслідках» [12, 264].

У «Спогадах» цьому питанню приділено недостатньо уваги, очевидно тому, що гетьман, можливо, усвідомлював свої помилки щодо його вирішення. Саме за цей аспект своєї діяльності він піддавався критиці представниками різних політичних сил та соціальних прошарків. П. Скоропадський хоча й наголошував, що володіє інформацією, «що робилось у самих низах народу», однак характеризував ситуацію як «звичайне невдоволення деякими місцевими органами управління», що «ні озлоблення, ні невдоволення не було, особисто я ставав популярним». І пояснював, що «це досягалось саме тим порядком, який проникав і в село. Всі ті безчинства, як з боку деморалізованої маси на селі, так і з боку каральних загонів, які діяли спочатку на свій страх, поступово припинялись» [2, 292]. Власне правдивість таких оцінок є сумнівною, і необхідно шукати відповіді на запитання, якими чинниками вони викликані, в інших джерелах.

Оцінюючи свою діяльність у напрямі аграрного розвитку України, П. Скоропадський наголошує, «що політика моя була вірною в тому відношенні, що я постійно розглядав аграрне питання не з точки зору економічної, а, прийнявши, головним чином, до уваги політичний бік життя країни. З точки зору економічної аграрна реформа не витримувала критики, вона просто на цей час було не потрібною. З точки зору політичної вона була вкрай необхідною, і тут доводилось керуватися лише державною

необхідністю, а не інтересами приватних осіб» і, що «ніколи ще аграрне питання не було таким близьким до свого розумного вирішення, як в листопаді 1918 року в Україні» [2, 54; 287].

У сучасній українській історіографії немає єдності в оцінці земельної реформи П. Скоропадського. Проголошені гетьманом наміри іноді сприймаються як здійснені політичні та економічні кроки. Глибоко та всебічно проаналізувавши основні заходи щодо запровадження земельної реформи, Р. Пиріг в оцінці практики реалізації аграрної політики гетьманату відзначив, «що гетьман та Рада Міністрів не проявили достатньої політичної волі, не задіяли ефективних механізмів позбавлення поміщиків землі» [8, 72], і обгрунтував об'єктивні та суб'єктивні причини невдалої спроби еволюційного розв'язання проблеми земельних відносин в Українській державі [8, 81 – 82].

Непослідовність та різнобічність у трактуванні й вирішенні аграрного питання в особистих спогадах П. Скоропадського зумовлена теоретичним баченням гетьманом кінцевого результату його втілення. Проте, на нашу думку, йому не вдалося знайти шляхи та механізми (а можливо, і гідних організаторів та виконавців), які би допомогли його зреалізувати.

1. Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський. – К. : Видавництво «Україна», 1992. – С.10 – 112.

2. Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. – К. : Філадельфія : [б. в.], 1995. – С.45 – 401.

3. Пеленський Я. Передмова: Спогади Гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918) // П. Скоропадський. Спогади. – К., Філадельфія: [б. в.], 1995. – С.11 – 34.

4. Любовець О. М. Політична опора Гетьманату П. Скоропадського / О. М. Любовець // Український історичний журнал. – 2013. – №3. – С.31 – 44.

5. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. – К. : Держ. ком-т архівів України, 2003. – 282 с.

6. Реєнт О. Павло Скоропадський / О. Реєнт. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 304 с.

7. Солдатенко В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917 – 1920 рр. в Україні / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.75 – 88.

8. Пиріг Р. Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2006. – №3 – С.68 – 84.

9. Корноєнко С. В. Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918 – 1921 рр.) / С. В. Корноєнко // Український історичний журнал. – 2008. – №4 – С.72 – 81.

10. Ковальова Н. А. Діяльність уряду Української Держави у сфері аграрних відносин / Н. А. Ковальова, С. В. Корноєнко, Б. В. Малиновський, О. В. Михайлик, А. Г. Морозов. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.). – Черкаси. : Арт, 2007. – С.89 – 103.

11. Корноєнко С. В. В. Г. Колокольцев і аграрна реформа П. Скоропадського / С. В. Корноєнко // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, controверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19 – 20 травня 2008 р. Збірник. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С.196 – 203.

12. Михайлюк О. П. Гетьманський режим і селянство: причини конфронтації / О. П. Михайлюк // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, controверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. Збірник. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С.256 – 266.

Р.Я. Пиріг

ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРГІЯ ГЕРБЕЛЯ НА ПОСАДІ МІНІСТРА ПРОДОВОЛЬЧИХ СПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (СЕРПЕНЬ – ЛИСТОПАД 1918 РОКУ)

Вперше в історичній літературі досліджено діяльність міністра продовольчих справ Української гетьманської держави С. Гербеля. Висвітлено заходи з реорганізації апарату і установ Минпроду, боротьби із спекуляцією, розширення мережі закупівельних організацій, виконання експортних зобов'язань перед Центральними державами, правового регулювання внутрішнього продовольчого ринку. Наведено нові біографічні дані про міністра.

Ключові слова: С. Гербель, продовольча справа, Минпрод, уряд, закупівля зерна, експортні поставки.

For the first time the research explores S. Herbel's activity, who was the minister of food affairs of Ukrainian Hetman State. The author shows measures on reorganization of apparatus and institution of the Ministry of Food, fight with speculation, widening of purchasing organizations network, fulfillment of export obligations before the Central States, legal regulations of internal food market. New biographical data are provided.

Key words: S. Herbel, food affairs, Ministry of Food, government, grain purchases, export deliveries.

5 серпня 1918 р. уряд прийняв відставку міністра продовольчих справ Ю. Соколовського, а наступного дня за поданням прем'єра Ф. Лизогуба на цю посаду була схвалена кандидатура Сергія Миколайовича Гербеля – одного з визначних адміністраторів дореволюційної Росії. Він народився 1856 р. в Петербурзі у дворянській родині німецького походження. Його батько – Микола Васильович, військовий у відставці, широко відомий як поет, перекладач і видавець. Він був знайомий з Т. Шевченком, здійснив публікацію російською мовою близько двадцяти його творів, зокрема «Кобзар» та «Гайдамаки» [1].

С. Гербель закінчив Єлисаветградське кавалерійське училище, п'ять років перебував на військовій службі, але у 1883 р. вийшов у відставку і поселився у родинному маєтку на Херсонщині, активно займався громадською діяльністю, обіймався головою Херсонської повітової та губерньської земських управ. У 1902 – 1904 рр. обіймав посади Харківського віце-губернатора та губерньатора. Потім – начальник управління у справах місцевого господарства МВС Російської імперії. У 1912 р. був призначений членом Державної ради, де приєднався до групи правих. У роки Світової війни – головноуповноважений з постачання продовольства Російській армії. Після жовтневого перевороту в Петрограді повернувся в Україну [2].

С. Гербель не був новою людиною в урядових колах, оскільки впродовж червня – липня 1918 р. обіймав посаду Уповноваженого голови Ради Міністрів Української Держави при командуванні Австро-Угорської Східної армії в Одесі. Вперше як міністр взяв участь у засіданнях уряду 12 серпня. Він добре усвідомлював, що Ю. Соколовський був звільнений за нездатність приборкати спекуляцію на продовольчому ринку, налагодити ефективну заготівлю хліба, насамперед для виконання експортних зобов'язань. Його м'якотілість та нерішучість були